

Петар Голубовић

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

Монографија Војислава Крстића *Становништво југоисточне Србије – Компаративна студија демографског развитка* има 468 страница А4 формата, са 262 табеле, 21 графикомом и 19 картограма, а списак литературе обухвата 195 библиографских јединица.

Истраживањем је обухваћена територија пет округа (Нишавског, Топличког, Пиротског, Јабланичког и Пчињског) са 27 општина и Градом Нишом, укупне површине 14.010 км² и око 1,1 милион становника у просеку током друге половине 20. века. Анализа кретања становништва је претежним делом заснована на резултатима редовних пописа обављених после Другог светског рата и подацима виталне статистике, посебно за период 1963-2000. година, који су објављени по општинама и насељима, што је омогућило увид у допринос појединих компоненти раста (природно односно миграциони прираштај) укупном порасту становништва. Анализирани су и доступни подаци и процене за период пре Другог светског рата (1880-1940. година) по окрузима (укупно становништво и природно кретање). Промене структуре становништва су приказане за период 1961-2002. година, са нагласком на старосну структуру и процес демографског старења који је анализиран на основу више индикатора. Велика пажња је посвећена и променама економскосоцијалне структуре становништва која је у овом периоду трансформисана из претежно аграрне у структуру са обележјима индустријског друштва. Привредни раст, запосленост и незапосленост анализирани су на основу података извештајне статистике (Републички завод за статистику). Развој привреде је анализиран са гледишта динамике раста, нивоа економске развијености и структурних промена. Подаци су приређени по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и за макроцелине (централна Србија, Војводина, Косово и Метохија), а обухватају период 1962-1998. година, што се великим делом поклапа са периодом анализе демографских кретања. Промене нивоа економске развијености утврђене су на основу монетарних (народни доходак по становнику, вредност основних средстава по запосленом и по становнику, промет на мало по становнику и др.) и демографских индикатора (радно способно становништво, активно и запослено становништво). Кретању запослености и незапослености је такође поклоњена значајна пажња. На основу дугорочних серија података анализирана је динамика раста и промене нивоа применом релевантних индикатора.

Поред *Уводних излагања*, посвећених развоју демографије као науке, њеном односу са другим наукама и осврту на досадашња истраживања становништва југоисточне Србије, дело је подељено у четири целине. *Први део* је посвећен анализи кретања и промена у размештају становништва. У посебним поглављима анализирани су динамика и компоненте раста укупног становништва, природно кретање, миграције и промене у мрежи насеља, посебно са гледишта урбаних процеса. Садржај *другог дела*

* Војислав Крстић (2007) *Становништво југоисточне Србије – Компаративна студија демографског развитка*. Ниш: Завод за урбанизам.

обухвата промене структуре становништва. У оквиру шест поглавља анализирана су питања која се односе на полну и старосну структуру, односно демографско старење становништва, националну припадност, економску и образовну структуру и неке аспекте промена у броју и структури домаћинстава. *Трећи део* односи се на развој привреде, запослености и незапослености као фактора демографских промена, са анализом динамике, нивоа и структурних карактеристика. *Четврти део* садржи пројекције становништва за период 2002-2032. година по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и две макроцелине (централну Србију и Војводину). Пројекције су израђене за укупно становништво по старости и полу, применом аналитичког метода, на основу различитих хипотеза о очекиваним променама фертилитета и морталитета. Књига се завршава обимним резимеом на српском и енглеском језику који пружа целовиту информацију о садржају и резултатима истраживања.

У првом поглављу аутор истиче да се последњих 12 деценија становништво југоисточне Србије повећало за 2,5 пута, али да су на укупан пораст становништва, у негативном смислу, знатно утицали балкански, односно Први и Други светски рат. Од 1981. године јављају се негативне стопе раста, које у појединим окрузима у континуитету трају још од педесетих година прошлог века. Неумољиви су у том погледу подаци о великом преразмештају становништва у појединим општинама, као последица миграционих кретања: пораст је забележен једино на територији Града Ниша и у општинама Лесковац, Врање, Бујановац, Прешево и Дољевац, док је у општини Црна Трава забележено смањење од читавих 81%. У исто време, допринос појединих компоненти расту укупног становништва је у различитим односима: у 13 општина миграциона компонента је, у периоду 1963-2002. година, у целини утицала на раст становништва, у пет општина је раст становништва у овом периоду био у целини условљен природним прираштајем, а у 10 општина су обе компоненте допринеле расту становништва, у различитим процентуалним односима.

Аналізу природног кретања становништва аутор базира на апсолутним и релативним показатељима кретања наталитета, морталитета (посебно је анализирана смртност одојчади) и природног прираштаја. Према изложеним подацима може се закључити да је, у периоду 1880-2000. година, била на делу демографска транзиција коју карактерише опадање фертилитета од високих стопа наталитета и опадања морталитета што је резултирало негативним природном прираштајем у последњој деценији 20. века. Сумирајући прикупљене и израчунате податке, аутор констатује да су у југоисточној Србији у периоду 1963-2001. година „остварене суштинске квалитативне промене у кретању природног прираштаја, као резултат континуираног опадања наталитета и опадања морталитета“ (Крстић 2007:418).

Праћене углавном на територијалном нивоу општине, миграције су се одвијале у правцу повећања удела досељеног у укупном становништву, посебно у периоду 1961-1981. година, у време најдинамичнијег привредног и урбаног развоја. Посебну пажњу аутора привукле су спољне миграције, нарочито у периоду велике привредне кризе у земљи у последњој деценији 20. века, када се из општина југоисточне Србије одселило у иностранство око 30 хиљада лица, претежно млађих, радно способних и образованих. Међутим, наводи и податак да се приближно толики број доселио у неколико таласа принудних миграција, из других република бивше Југославије. На основу података пописа 2002. године утврђено је да у дневним миграцијама по основу рада и школовања учествује око 10% укупног становништва југоисточне Србије.

За централну Србију у целини је карактеристична разуђена мрежа насеља формирана под утицајем традиционалних облика пољопривредне производње, али и других чиниоца економско-социјалне природе и историјских услова. Под утицајем истих фактора формирана је и мрежа насеља на подручју југоисточне Србије, с тим што се регионалном специфичношћу може сматрати знатно већа густина насеља. Број насеља се није битно променио, али је један број насеља променио своју административно-територијалну припадност (углавном припајањем административном подручју Града Ниша). Просечна величина насеља је незнатно повећана, али се одвијало интензивно величинско реструктурирање насеља обележено уситњавањем сеоских и повећањем броја насеља са 5 и више хиљада становника. Значајан печат на демографске промене у мрежи насеља југоисточне Србије оставили су урбани процеси покренути динамичном урбанизацијом и деаграризацијом после Другог светског рата и вишеструким увећањем градског становништва. У односу на 1948. годину, градско становништво југоисточне Србије увећано је за 3,6 пута (у Пчињском округу чак 4,6 пута).

У делу истраживања који се односи на старосну структуру становништва, аутор закључује да се у анализираном периоду континуирано одвијао процес демографског старења, који подразумева опадање учешћа младог становништва (до 19 година) у укупном, пораст учешћа старог (60 и више година) и пораст просечне старости становништва. Према резултатима пописа становништва 2002. године већина општина је била у стадијуму дубоке демографске старости, или на прелазу из претходног у овај стадијум. Овај процес се најспорије одвијао у општинама Прешево и Бујановац, а најбрже у општинама Сврљиг, Гаџин Хан, Ражањ, Бабушница и Црна Трава. У анализи националне структуре истиче се да преовлађује становништво српске националности, у свим окрузима и скоро свим општинама. Изузетак су општине Димитровград и Босилеград у којим је већинско становништво бугарске националности и општине Прешево и Бујановац са претежним учешћем Албанаца. После српског, по бројности друго место заузима становништво албанске националности. Највише недоумица изазива промена удела ромске националности, код којих је субјективни став приликом пописног изјашњавања највише варирао, али и оних који су се изјашњавали као Југословени, којих је поступно мање од 1981. године.

Општа стопа активности становништва југоисточне Србије била је, у периоду 1961-1981. година, релативно висока (нешто преко 50%), а наредних година је опадала, од 50,1% у 1981. на 43,9% у 2002. години. На високу стопу активности у великом броју општина, све до 1991. године, великим делом је утицала економска структура становништва са високим уделом пољопривредног становништва које по правилу има високу стопу активности, због великог обухвата становништва ван радног контингента, укључујући женско становништво. Аутор добро примећује да је тиме „компензирано касније активирање дела радног контингента млађег старосног доба због школовања“ (Крстић 2007:426). Највеће промене нивоа активности по старости забележене су код младог становништва старог 15 до 24 године, као последица обухвата омладине разним видовима образовања. Радикалне промене су остварене у структури активног становништва према сектору делатности, тако што је смањен удео примарног сектора од 74,0% у 1961. на 22,5% у 2002. години. Аутор је посебну пажњу покљонио анализи старосне структуре радне снаге и утврдио да је у току њено интензивно старење. Ова појава је нарочито изражена у општинама у којима је и укупно становништво најдаље одмакло у процесу демографског старења.

Укупан број лица са личним приходом је у порасту од пописа до пописа, али је њихов удео у укупном становништву стално био нижи у односу на централну Србију и Војводину због заостајања у нивоу економске развијености. Паралелно је опадао удео издржаваног становништва, па је коефицијент економске зависности (број издржаваних на 100 активних) опао са 94 у 1961. на 83 у 2002. години.

Свестан доказане међузависности привредног и демографског развоја у бројним досадашњим истраживањима, аутор посебна поглавља своје књиге посвећује истраживању динамике привредног раста, променама привредне структуре и нивоу економске развијености. Одговарајућим аналитичким поступком утврдио је да у периоду 1962-1980. година привреда југоисточне Србије није пратила динамику привредног раста Републике Србије. Као главне разлоге наводи наслеђену заосталост и ниже стопе инвестиција. Ипак, у назначеном периоду је остварен значајан пораст народног дохотка по становнику, првенствено захваљујући порасту индустријске производње. Нарочито су се истицале општине чија су седишта већи градски центри (Ниш, Лесковац, Врање). С друге стране, један број општина се одликовао заостајањем у развоју: у Нишавском округу Дољевац, Мерошина и Ражањ; у Топличком Житорађа; у Јабланичком Бојник и Црна Трава; у Пчињском Босилеград. У целини гледано, седамдесете и осамдесете године 20. века могу се сматрати годинама привредног просперитета, па су и регионалне ралике у нивоу економске развијености смањене. Овај тренд је, међутим, прекинут у периоду привредне кризе и хиперинфлације деведесетих година 20. века.

Запосленост је анализирана са гледишта обима, динамике и нивоа, као и различити аспекти структуре запослености (сектор делатности, сектор власништва, полна и квалификациона структура). На основу дугорочне серије података о броју запослених (1963-2001. година), аутор закључује да се разликују два карактеристична периода: пораст запослености 1963. до 1989. и опадање 1989. до 2001. године. У периоду раста, који обухвата 26 година, пораст броја запослених је износио по просечној годишњој стопи раста од 3,3%. У периоду опадања запослености, који обухвата период од 12 година, број запослених је смањен по просечној годишњој стопи од -1,6%. Тако су у великој мери умањени позитивни ефекти из претходног периода, па је и ниво запослености опао са 262 запослена на 1000 становника у 1989. на 219 у 2001. години. Аутор је детаљно анализирао и компарирао податке по општинама и окрузима са одговарајућим подацима који се односе на шира подручја (макро-целине) одакле се сагледавају остварене промене у погледу нивоа запослености, затим промене у структури запослености по секторима делатности, али због природе овог приказа не можемо улазити у детаљнију интерпретацију.

Иако је раст запослености у југоисточној Србији био релативно брз, понуда радне снаге је стално била изнад могућности запошљавања. Аутор тврди да су на пораст понуде радне снаге, поред демографских чинилаца, претежно утицали фактори економске природе, у првом реду низак ниво привредне развијености због закаснеле индустријализације. То је довело до нагомилавања вишкова радне снаге у пољопривреди, па је незапосленост расла и у периоду динамичног привредног развоја. Аутор закључује да је незапосленост један од основних економских и социјалних проблема у свим општинама југоисточне Србије. По високим стопама незапослености се нарочито истичу општине Дољевац и Мерошина у Нишавском округу, Житорађа у Топличком и Прешево у Пчињском округу. Поред обима и динамике незапослености анализирана

је и структура незапослених са гледишта удела лица која први пут траже запослење, полне припадности и кавалификација.

Судећи по обимности, детаљности и прегледности, аутор је уложио велики напор у изради пројекција становништва за период 2002-2032. година. Подаци о укупном становништву по старости и полу из пописа 2002. године коришћени су као база, што је било логично с обзиром на њихову актуелност. Циљ је био да се укаже на последице продужетка неповољних тенденција демографског развитка у непосредној будућности и могуће правце промена уколико се он буде одвијао у условима популационе политике усмерене на пораст фертилитета, односно у условима економско-социјалног развоја који ће утицати на снижење морталитета. Миграције нису узете у обзир. Сходно томе, примењен је аналитички метод пројекција и формулисане одговарајуће хипотезе за три варијанте: константну, ниску и високу.

Пројекцијама су добијени резултати о кретању укупног становништва по старости и полу (петогодишње и велике старосне групе), функционални контингенти, стопе раста укупног становништва, затим број живорођених, број умрлих и природни прираштај, по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и за две макроцелине – централну Србију и Војводину. Резултати константне и ниске варијанте (са хипотезом о непромењеном односно опадајућем ферилитету) указују на значајно смањење броја становника у односу на стање утврђено пописом 2002. године (око 15%). Према високој варијанти укупан број становника је већи у односу на ниску варијанту за око 12%, али би то било недовољно за излазак из депопулације до краја периода пројекције. Резултати пројекција показују да би, у условима непромењеног нивоа фертилитета и морталитета, у свим општинама, изузев Прешева и Бујановца, становништво опадало, највише у општинама Црна Трава и Гаџин Хан где би се број становника преполовио.

Монографија *Становништво југоисточне Србије* аутора Војислава Крстића је савремено конципирана студија која по територијалном обухвату, садржају и методу израде, представља један од ређих примера комплексног приступа истраживању демографског развитка већих регионалних целина у домаћој демографској литератури. Истраживање се темељи на поузданим подацима званичне статистике који су зналачки систематизовани тако да омогуће компаративне анализе и извођење објективних закључака о демографским променама током дужег временског периода у којем је остварена транзиција фертилитета и морталитета од традиционалног ка модерном моделу. Доследност у примени компаративног метода анализе захтевала је напор у израчунавању одговарајућих индикатора за популације различитих територијалних нивоа (општина, округ, регион, макроцелина), с обзиром на то да се за ниво општина располагало знатно скромнијим фондом података у поређењу са макроцелинама. Овај проблем је аутор успешно решио коришћењем документационе грађе Републичког завода за статистику, посебно оне која се тиче виталне статистике.

Монографија *Становништво југоисточне Србије* је у првом реду емпиријска студија, али је прожета и теоријско-методолошким разматрањима у мери потребној за разумевање демографских феномена. Зато резултати истраживања могу наћи широку примену у пракси, у првом реду као аналитичко-документациона грађа у склопу израде планова привредног, социјалног и просторног развоја, али и као стручно и научно штиво за све оне кориснике који су, из различитих разлога, заинтересовани да прошире своја знања из области обухваћених овим истраживањем. Ово дело се нарочито препоручује општинским службама задуженим за програмирање и планирање при-

вредног и социјалног развоја, планерским институцијама из области урбанизма, затим стручним службама за планирање у комуналним јавним предузећима и јавним установама, као и појединцима који се баве истраживањем становништва, привреде и урбанизације. Посебно ће бити корисна ученицима одговарајућих средњих школа и студентима факултета на којима се изучава проблематика становништва, због чега ова монографија заслужује место у фондovima школских, факултетских и универзитетских библиотека како би била доступна ширем кругу заинтересованих корисника.